

ÂLÎ BEY'DEN SULTANLARA NASİHAT VE HÜKÜMDARLARDA OLMASI GEREKEN ÖZELLİKLER

*Sadettin EĞRİ**

ÖZET

Türk edebiyatı, ruh ve estetik dünyamıza manzumelerle hitap ederken, belli bir fikri de dile getirir. Kültür tarihimizde mevcut olan pek çok eser ise, hemen her alanda yazılmış ve dikkatlere sunulmuştur. Çok zengin bilgi ve tecrübeye sahip olan XVI. yüzyıl şairlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî, şair-tarihçi-idareci kimliği ile şöhret bulmuştur. Pek çok eseri olan şairin özellikle Nushatü's-Selâtîn adını verdiği kitabı; o devrin eleştirel aynası gibidir. Eserin birinci bölümünde padişahların mutlaka dikkat etmesi ve uyması gereken "17 Lâzime"den bahsederken; devlet ve toplum hayatında rastlanabilecek olaylara dikkati çekmiş ve tespitleriyle birlikte tavsiyelerini de sıralamıştır. Ayrıca ele aldığı konuyu, uygun şiirlerle desteklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Gelibolulu Âlî, Nushatü's-Selâtîn, siyasetnâme, vergi.

ABSTRACT

Ali Bey's Counsel for Sultans and The Features a Sultan Ought to Have

Turkish literature adress to our aesthetic and spirital world by verses and express certain ideas at the same time. Gelibolulu Mustafa Ali, a famous historian, administrator and poet of XVI.th century, and his book Nushatü's-Selâtîn is a critical evaluation of his time. In the first chapter of is book Ali lists 17 necessities a sultan must take into consideration and obey. He supports his ideas by providing examples and selected poems.

* Yard. Doç.Dr.; Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Edebiyat tarihi kaynaklarında "Tarihçi-Şair" olarak geçen Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1600), kültür dünyamıza elliden fazla eser bırakmıştır. Yüzyıllar geçmesine rağmen adı ve eserleri hâlâ gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında ilgiyle incelenmekte ve yayınlar yapılmaktadır. Arşivlerimizde çok sayıda belge ve eser bulunmasına rağmen, gerekli araştırmalar yeterince yapılamadığından dolayı, pek çok konu karanlıkta kalmakta veya daha kolay olan yol tercih edilerek "yok" farzedilmektedir. Bu çalışmada XVI. Yüzyılın Osmanlı coğrafyasında meydana gelen ekonomik, siyasî ve askerî gelişmelere ışık tutan ve kendi mizacına uygun değerlendirmeler yapan Gelibolulu Âlî'nin sultanların dikkatine sunduğu "17 Lâzime" hakkında bilgi verilecektir. Şüphesiz hükümdarlar için gerekli olan bu vasıflar; müşahhas olaylar, şahıs ve gruplara dayandırılarak değerlendirilmiştir. Bu ve benzeri bilgilerin tarihe ışık tutmakla birlikte günümüz için de anlamı olacaktır. Mesela idarî, malî, sosyal uyarıların yanı sıra o yüzyılda "kayıtdışı ekonomi" diye adlandırdığımız konuya 12. Lâzime'de olan vurgu hemen dikkati çekmektedir.

Sosyal hayatla ilgili eserleri arasında mühim bir yer tutan *Nushatü's-Selâtin*, "Doğu dünyasındaki "siyâsetnâme" geleneğinin takipçisi olan bu eser, padişahlara yol göstermek üzere yazılmıştır. Yazarın Halep Tımar defterdarlığı sırasında (1580) yazılmış olup, çağının siyâsî ve sosyal durumunu gösteren önemli bir eserdir. Ayrıca bu eserde yazarın biyografisine dair de bir hayli bilgi bulunmaktadır.

Gelibolulu Mustafa Âlî ve Nushatü's-Selâtin

Eser, bir önsöz, dört bölüm ve bir sonuçtan meydana gelir: "İmdi maëlým oldu ki bu devrüñ öayr u şer óavÀdiâi ve eèÀli ayaúda kalup edÀni tefevvuú itdügi bidèatlerüñ mebÀóiaâi bi'l-külliye vüzerÀnuñ şürýrından ve pÀdişÀh-ı kişver-küşÀnuñ èadem-i şüeyrından olup, bevÀeiâ-i iòtilÀl olan dÀd-istÀd-ı feòÀóat-meéÀl èalÀ-ùariú'l-icÀz ve'l-icmÀl taórir olunmaú münÀsib görüldi. Ve bu risÀleye nÀm-ı güzün **Nuãóatü's-SelÀün** taeyin olup, ibtidÀsında bir

Muâdime ve intihâsında bir Öâtme ile Dört Bâb'ün tafâilîne mübâşeret olundu.”¹

Önsözde padişahların devlet idaresi sırasında mutlaka yerine getirmeleri gereken şeyler, birinci bölümde padişahlara gerekli işler, ikinci bölümde kanunsuz karışıklıklar, üçüncü bölümde devletin bu olaylar karşısında aczi, dördüncü bölümde ise Âlî'nin hayatı ve sıkıntıları anlatılmıştır. Sonuç bölümünden sonra “Tezyîl ve Teznîb” başlıklı iki ilâve bölüm daha vardır (İsen, s.16).”

İnsanlık tarihi ile birlikte başladığı sanılan bazı toplumsal hastalıkları, bütün milletlerin tarih sayfalarında görmek mümkündür. “Veysî'nin *Hâb-nâme* adlı eserinde de bu gibi şikâyetler vardır. Yalnız *Hâb-nâme*'de bu çeşit ahlâk bozukluğunun her devirde yapıldığı anlatılır. Veysî bu eserinde zamanın kötülüklerini devrin padişahı I. Ahmed'e anlatabilme kaygusu ile bir gece rüyasında İskender-i Zü'l-karneyn'i görür. Tam o sırada Sultan Ahmed Han da gelir. Çevresinde çavuşları, yeniçerileri, ağaları, vezirleri vardır. İskender'le konuşmaya başlarlar. Sultan Ahmed, Celâlîler'den şikâyet eder ve kendi eline Osmanlı saltanatının harap olarak geçtiğinden yakınır. İskender de: Zamanımızda harap dediğimiz dünya ne vakitte ma'mûr ve âbâdan idi? der. Adem, Kabil, Hazret-i Şit, Nuh, Hut, Salih Peygamberler, Hazret-i İbrahim, Musa bin İmran, İsa ve Muhammed Peygamber zamanında da buna benzer sosyal bozuklukların olduğunu anlatır. Sonunda İskender, Veysî'ye dönerek bunları yazmasını söylerken sabah horozları öter ve eser de biter (Kut, s.42).” Lâkin bazı sosyal bozukluklar vardır ki, cemiyetlerin bu illetlerle hayatlarını devam ettirmeleri de zordur. Rüşvet; lâıyk olmayan insanların üst makamlarda görevlere getirilmeleri; ahlâkî anlayışın zafiyeti; ekonomik ve askerî düzeni bozacak düşünce ve hareketlerin yaygınlaşması; adâletin yolunu

¹ Bu araştırma ile ilgili yazma nüsha için “Andreas Tietze: *Mustafâ Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Wien, part-I,1979/partII-1982.” adlı eserden faydalanılmıştır.

şasırması; devlet adamlarının zulmü bu hastalıkların başlıcalarındandır.

Mükemmel tasvir yeteneğine, kudretli şiir zenginliğine ve iyi bir müşâhedeci ruha sahip olan Âlî, divan şiirinde "hamâsiyyât" denilen cengâverlik ve savaşla ilgili duygu ve konulara en fazla yer vermiş bir şairdir. Çocukluğundan itibaren şefkat ve merhamet görmediğini anlatan Âlî, elli yaşından itibaren hayattan umup da bulamadığı başarı ve rahatlık duygusundan olsa gerek; cemiyette ve değer ölçülerindeki bozuluşun duygu ve reaksiyonları artık şiirini bırakmayan konular haline gelir (Kütükooğlu, s.414-416). " Kendi ferdî sıkıntı ve şikâyetlerinden hareketle zamanın devlet idâresi yanında müesseseler ve cemiyet düzenindeki bozulmayı dile getiren bu şiirleri Âlî'ye çöküş çağının habercisi bir sosyal şair olmak hüviyetini kazandırır. Kırk yaşına doğru şiirinde devir ve cemiyetle ilgili karamsar duygu ve görüşler daha artan bir şekilde kendini hissettirmeye başlar (Çavuşoğlu, s. 177-180). Bu bazen 989 (1581-1582) sıralarında yazıldığı sanılan *Hulâsatü'l-Ahvâl Der-Letâfet-i Mevâiz-i Sahîhü'l-Hâl* adlı 247 beyit-lik tercî-i bendinde olduğu gibi hükümdârlık müessesinden başlayıp vezirler, ulemâ, tarîkat şeyhleri, şairler, beylerbeyiler, zeâmet sahipleri ve tüccarlara kadar her sınıfı ile cemiyetteki bozulmayı acı bir mizah içinde aksettiren toplu bir ifadesini bulur. 998-999 (1590-1591) yılları arasına ait olduğunu tespit ettiğimiz "bol" redifli altmış dokuz beyitlik uzun bir manzumesinde de devrinde devlet ve cemiyet hayatının bütün kesimlerinde gördüğü umûmî bozuluşu, İstanbul'u merkez alarak geniş bir tablo içinde göstermek istemiştir (Akün, s.16)."

Siyâsetnâmeler

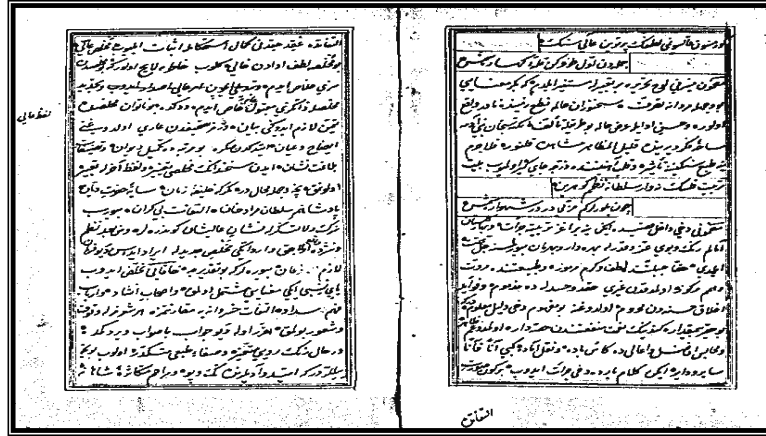
Siyâsetnâmelerde ideal hükümdarın vasıfları sayılırken, eseri yazan kişiye ve yazıldığı devre göre farklılıklar göstermekle birlikte, Kınalızâde'ye göre (*Medine-i Fâzıla*) fâzıl bir padişahta şu yedi haslet bulunmalıdır (Unan, s.187):

1. Yüce himmetli olmak,
2. Fikir ve re'ye isâbet,
3. Kesin kararlı olmak ve bu kararı sonuna kadar sürdürmek,
4. Zorluklar karşısında sabırlı olmakve büyük hâdiselere tahammül etmek,
5. Zenginlik,
6. Emre itaat eden tok bir askere, mutî' bir ümerâ zümresine sahip olmak,
7. Temiz bir neseb.

Aşağıda sayılacak olan hususları dikkate almanın; padişah için farz, vacib ve ehem olduğunu bildiren Gelibolulu Âlî, sultanlar için gerekli olan özellikleri "Lâzime" başlığı altında sıralar. Bu konuyla ilgili metnin bütünü de dikkate alınarak ana başlıklar ve onların günümüz diliyle yorumu şöyledir:

Birinci Lâzime: Re'Âyâya kendüleri sevdürelər ve øuèafâ ki vedâyiè-i òÂliúu'l-berÂyâdur tâ ki kendüleri maóbÿbu'l-úulÿb idineler.

Sultan, mutlaka kendini halka sevdirmelidir. Zira pek çok konuda zayıf özellikler taşıyan halktır. Onların gönüllerini kazanmalıdır. Halkın dualarını alması, sultan için devlet işlerinin devamı için şarttır.

İkinci Lâzime: Nâdiru'l-aúrân fasióu'l-lisân bir edib muââóibdür ki sîretinde siyer-i enbiyâya muââóabeti ve âóóbetinde tevârið-i mülyk u evliyâya isitióøâr u raâbeti olup, gâh u bi-gâh ser-vaút-i saèâdet-i pâdişâhide óâøır ve èırø-ı salûanatı muóill olan óavâdiâũñ aúvâl-i âarióá ve emââl-i âáóíóá ile èarô u naúlinde cürèeti óâhir ve ehl-i óaúú u munâif olup, kimseye buâø u àaraø u èadâvet úlması òilâf-ı mütebâdir ola.

Emsalleri arasında üstün özellikleriyle dikkat çeken, ender bulunan, terbiyeli ve edib birini kendine dost (musahib) kılmalıdır. Bu kişinin peygamberler tarihine aşinalığı, veliler ve sultanlarla ilgili tarihî konulara bilgi ve ilgisinin olması gerekir. Sözkonusu musahibin her an ve özellikle gerektiğinde sarayda hazır olmasının yanı sıra, ülkedeki gelişmeleri sağlıklı bir şekilde ve gerçek sözlerle sultana arz etmelidir. Onun kimseye karşı garazı ve düşmanlığı olmamalıdır. Mesela Sultan Selim Han zamanında "Celâlî" mahlasını kullanan Celâl Beğ isimli musahibi; sapık fikirleri ve yaşantısının düzensizliği yanı sıra devrin büyük devlet adamlarından Mehmed Paşa'ya, Şeyhülislâm Ebussûd Efendi gibi önemli isimlere sebepsiz düşmanlık ve kin beslemiştir.

Musahibin ayrıca ilim ve sanat erbaba ile yakınlığı olup, şu ilim ve sanat dallarında da bilgisi ve merakı olmalıdır: Elgâz, tâmiyye, kasîd, eş'âr, hadis, tefsir, fenn-i te'vîl ü ta'bîr, kelâm, mantık, hikmet, ilm-i hey'et, fenn-i nüçûm, fıkıh, ma'ânî, nahv, tasrîf, tıbb, fenn-i arâz, hendese ve tasavvuf...

*Böyle gerek musâhib-i pâdişeh-i zamânenün
Artura tâ ki rağbetün ol güher-i yegânenün
Yâ gibi eğriden kaça ok gibi doğruluk seve
Bulmuş ola menâzilin sa'y-ile her nişânenün*

Üçüncü Lâzime: Ecdâd-ı aóyâr ve âbâè-i büzürgvârları òidmetinde olanları görüp gözetmek ve

kendülerün öidemât-ı mebrÿrelerinde bulunanları gÿşe-i öâûr-ı èâtırlarından gidermeyüp, dâyimü'l-evûât iltifât u riéâyetine kÿşîş itmekdür.

Sultan, yüce ecdadının hizmetinde olanları gözetmeli, kendilerinin halen hizmetinde olanlarla birlikte hepsinin her zaman gönüllerini hoş etmeli, onlara iltifat etmelidir. Özellikle sınır boylarında hizmet edenlere -ki onlar her zaman devlete düşmanca fikir besleyenlerin hedefi olurlar- özel ihtimam göstermelidir.

Dördüncü Lâzime: Câsÿsân-ı dîndâr ve kâr-âgehân-ı perhîz-kâr úullanup, her sâèat ve her ân umÿr-ı cumhÿrî tecessüs ve aóvâl-i óökkâmî tefaóóuâdan óâli olunmaya.

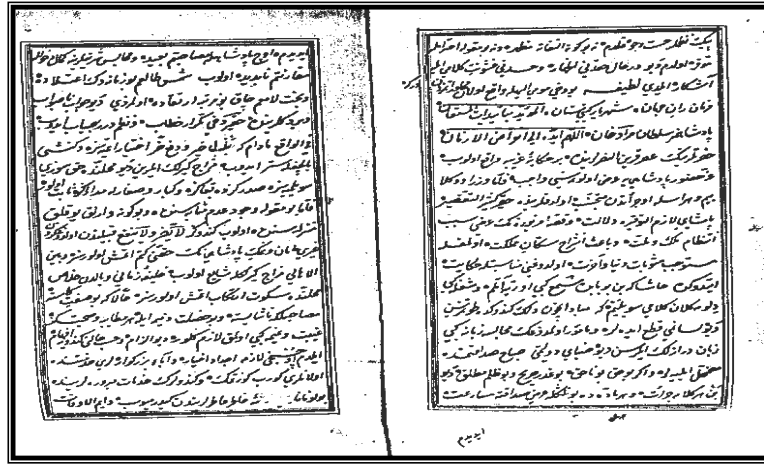
Sultan her an, her saat uyanık ve dindar olan casuslar kullanıp, halkın gidişatını ve devletin ileri gelenlerinin tavırlarını takip etmelidir. Bu kişiler dürüst ve korkusuz olmalıdır. Vezirlerden, beğlerbeğlerinden, rüşvetçi ve faizci devlet memurlarından korkup, çekinmeyen kişiler olmalıdır. Gerçi "Doğru söyleyenin dili kesilir, gördüm diyenin gözü çıkarılır." diye meşhur bir mesel vardır.

*Sâf-dil pâk-tıynet anladuğun
Cûy-veş eğridür yolında müdâm
Doğru söz söylemez cihânda meğer
Nahl-i serv üzre kumrı-yı nâ-kâm*

Beşinci Lâzime: Úurâ ve øiyâ ve úaâabât u biúâda vâúîè olan ribâ-òorân ve yerlü naúibler ile èavân fesâúâsına aèvân kimesnelerüñ úaró u úardıdur ki anlaruñ óúkÿmet-i dâyimesi âteş-i fuúarânuñ óânumânını yaúmuşdur ve èarø-ı kudret ü temevvül ile teâallübleri reéâÿÿı óâk-i meóellete bıraúmuşdur.

Köy, kasaba, şehir ve ülkelerde bulunan, o yörenin lideri olan rüşvetçi ve faizci devlet memurlarının görevden uzaklaştırılmaları veya sürgüne gönderilmeleri gerekir. Onların varlığı, fakir halkın ocağını söndürmüş, halkın itibarsız

olmasına sebep olmuştur. Bu vasıftaki kişilerin mesela Kıbrıs ve Rodos adalarına sürülmesi uygun olacaktır. Bu sayede halkın bir kısmı onların zulmünden kurtulmuş olur.

Altıncı Lâzime: Küttâb-ı divân ve inşâ-gerân-ı erkân ki ouâyl-ı merâm-ı enâm anlaruñ enâmilinde ve vuâyl-i behre vü kâm-ı eyyâm ol zümrenüñ ouüyü-ı ouöyöu'l-emââilindedür...

Divan katipleri içerisinde niceleri vardır ki; zamanımızda afyon çekip, türlü hile ve saptırmalarla devlet işleyişine fesat karıştırmaktadır. Bunlardan kurtulup, "kalem gibi doğru, kağıt gibi yüzü ak" olanların bu göreve getirilmesine özen gösterilmelidir. Tıpkı Hz. Ali'nin halifeliği zamanında yaptığı atamalardaki gibi hassasiyet içerisinde dikkatli davranılmalıdır.

Yedinci Lâzime: İötüyâr-ı euûalâ ve istiödâm-ı oukemâda úânÿn-ı úadim degüldür diyü taèallül olmayup, ol Âdet-i meelÿfe müsteviyetü'l-aúdâm olan eşöââ-ı maânÿfe mâ-beynlerinde icrâ oluna ki reés-i mâl ü menâl naúd-i idrâk idügi rÿşen ve sermâye-i meúââid u Âmâl gevher-i ôihn-i derrâk olduai müberhendür.

Eski dönemlerde mühim işler yapan devlet adamları bir kenarda bırakılmayıp, gerekli

makamlarda görevlendirilip, onlardan istifade edilmelidir. Eski kanunlarda (kânûn-ı kadîm) bu yolda bir karar yoktur diye bu nevi insanlar küstürülmemelidir. Tâcîzâde Cafer Çelebi, Ahî Çelebi gibi hakîm, bilgili ve sanatkâr olanlar bunun en güzel örnekleridir.

Sekizinci Lâzime: Gerek melikü'l-ümerâ olanlar ile ümerâdan, gerek ise mevâcib-òorân ve sipâh u øuèamâdan ve bi'l-cümle beytü'l-mâl-i müsliminden behredâr olan èasâkir-i bî-intihâdan her kim ki dîn-i mübin âayretin çeküp, silâó u ribâóında ve òadem ü òaşem mühimmâtından olan edevât-ı mycibü'l-inşirâóında saèy-i mevfýr ve beöl-i maúdyr idüp, aúrânından mümtâó ve emââlınden meziyet-i şöhet ile behre-perdâz ola, òalife-i òâliúu'l-èâlemin olan sulûân-ı rýy-ı zemine lâzım belki farø u muóattimdür ki èulüvv-i himmetine göre èâli mansıblar vire ve izdiyâd-ı òidmeti muúâbelesinde teraúúie ve tereffuè mertebelerine irgüre, tâ ki anı görüp herkes tekml-i yaraà u yat ve taóâil-i silâó u edevât emrine muúayyed ola.

Devletin çeşitli kademelerinde görevli olan üstün görev anlayışlarına uygun olarak yüce mansıblar verilen mevâcib sahipleri (üçer aylık ulûfe olup, mahzar-recec-beşen/reşen-lezez adlarıyla anılır), sipahi ve emirler; kendini geliştirme, meziyetli olma gibi hasletleri dikkate alınarak ihsan ve caizelerle ödüllendirilmelidir. Her şahsın şanına göre ikram, kadr ve ünvanına münasip rağbet ve hürmet eksik edilmeye.

Dokuzuncu Lâzime: Selâûin-i nâmdâr ve òavâúin-i skender-miúdar mâdâm ki àanâyim-i cihâd ile kâmkâr ve èavâéid-i àazavât ile mütemellik-i øiyâè vü èaúâr olmayalar, èamâyir ü dâru's-şifâ yapmaâa himmetleri ve kitâbet-òâne vü medâris-i èulyâ taêmirine âarf-ı diúúatleri ve bi'l-cümle òayrât u meberrât inşâsına iltifât u raâbetleri ve lâzım olmayan yerlere beytü'l-mâl-i müslimini òarc u òasâretleri cidden münâsib degüldür.

Devlet bütçesinde önemli bir yeri olan savaş ve gazâ ganimetleri taksim edilirken, buna sahip olanlar devletin malı ile hayır hasenat yapmamalıdır. Medrese, mescit, dâruşşifâ ve kitâbet-hâne yaptırma gibi hayır işlerinde vergisi ödenmeyen maldan harcama yapmak münasip değildir. Şahlara bina yapmaktan ziyade âlem ve âdem yapmak daha yeğdir:

*Mescid ü mektebi úo Âdem yap
Kaèbe yapmaúçadur Âdem yapmaú
Ùaş aâac úaydı ne lâzım şâhum
Yaraşur şehlere èÂlem yapmaú*

Onuncu Lâzime: Óarem-i muóterem-i pâdişâhiden çúuan bölük òalkınuñ cÂnib-i Mıâr'a irsÂlleri ve bu úariú ile hevÀ vü hevesden âlyÂnet úıllınup intiôÂm-ı aóvÂlleriüdür ki úâyife-i mezbýre sarÂy-ı èÂmirede iken taóâil-i nièmet-i mevfýre ve tekmil-i mühimmÂt-ı nÂ-maóâýre úıllup, zer-bÂft u dibÂ cÂmeler ve aúlÂs u kemòÂ ferÂceler, girÂn-behÀ ve zer-endýd râòtlar ve saórÂ-peymÂ atlar ve zerrin úıllıçlar ile úaşra çúúup, kimi otuz aúça yevmiyeye ve kimi kırú aúça vaòifeye mutaâarrıflar iken kendülerden evvel úaşra çıkanlar ve nýş-ı şarÂb ve gýş-ı çeng ü rebÂb ile hevÀya yeltenüp çalúalanlar, üzengü yoldÂşlarıyuz deyü riúÂb gibi yanlarına takılup, gÂh mey-òÂnelerde yeyüp içmege ve gÂh eişret-òÂnelerde nigÂr âayd itmege ve gün günden ıòlÂl ü iävÀ iderek az zamÂnda bir mertebeye varurlar ki naúdiyeleri fenÂ bulur ve raòtları ve libÂsları cümleten hebÀ olur.

Sarayda eğitim görürken her türlü nimete erişen, en güzel elbiseleri giyen, en has atlara sahip olan, altın kılıçlar kuşanan bölük halkı; kendilerinden evvel taşraya giden ve 30-40 akçe yevmiye ile görevlendirilen, meyhane ve işrethanelerde yiyip, içerek eğlenen, güzel kadınlar peşinde koşan görevliler gibi olmamalıdır. Çünkü bu yapıda olanlar parayı, malı, mülkü tükettiklerinde ellerinde sadece kılıçları ile kalırlar. Genellikle de İstanbul civarında bulunan

kasabalara yerleşip, iyice miskinleşirler. Üstün eğitim alan ve sarayda yetişen bu türden insanların Mısır'a gönderilmesi her açıdan uygun olacaktır:

*Merd odur kim alup "ulýfesini
YÀ libÀsa yÀ òod silÀóa virür
Aúça bulsa muòanneâ ammÀ kim
Álet-i fısú u òevú-ı rÀha virür*

Onbirinci Lâzime: Vaèõında óalù-ı kelÀm ve meòemmet-i enÀm iden òemmÀm u nemmÀm vÀèiòlar menè oluna.

Kendilerini halka Bâyezid-i Bistâmî ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi takdim eden riyâkâr, mürâyî ve ahlâken bozuk olan vaizler asla görevde tutulmamalıdır. Çok önemli bir makamı işgal eden bu tip insanlar, hem dine ve hem de topluma zarar vermektedirler. Muhammed Gazâlî'nin de belirttiği gibi bu insanların varlığı, belâ-yı azîmdir (büyük bela). Nitekim şu beyitte de bu vaizlere işaret edilmiştir:

*Yine vÀèiz ser-i kürside rüsvÀy oldı
Didi èÁli gibi her èÀrif ol aómaú bu mıdur*

Onikinci Lâzime: PÀy-ı taòt-ı èAliyye aènÀ-bih Úosùanüiniyye ve Bursa ve maómiyye-i Edirne'de temekkün iden etrÀk-i èavÀm ve manav nÀmı ile maèryf olan kÀsibin-i enÀm ki memÀlik-i maemyrenüñ úurÀ ve nevÀóisinde òavÀãã-ı hümÀyyña ve sipÀh u zuèamÀ timÀrlarına yazılı raèiyet iken, celÀ-yı vaùan ve terk-i mebhen idüp, òikr olunan bilÀd-ı åelÀåede eånÀf-ı åanÀyiè ve envÀè-ı bedÀyiè taèallümine gelüp, temÀm mütevaùùn ve kÀr u kesb-i rýz-efzýn ile mütemekkin olduúlarında, en ednÀsı ki arúa óammÀlları ve kestÀne bişirüp satan manavlar ile bit bÀzÀrı dellÀlleridür... Úazancları seneden seneye yüzer sikke altun iken ... pÀdişÀh-ı èadÀlet-nişÀn óaòretlerinüñ òizÀne-i èÀmirelerine bir aúça ve bir óabbe èÀèideleri ve rüsým-ı raiyetden bedel fÀyideleri olmayup...

Ne revâdur ki bir bölük Etrâk
Hind'e varmış gibi ticâret ide
Yaènî kim reés-i mâl-i cüzéiden
Nefè-i küllî bulup riyâset ide
Her manav óile vü firîb iderek
Kendüyi ehl-i mâl ü milket ide
Yeyüp içüp oturduâı yirde
Muttaâıl himmet-i biêâeat ide
Çou mıdur kim òazineye her sâl
Çift bozan resmiyle òidmet ide

Genellikle İstanbul, Edirne ve Bursa'da yaşayan ve adlarına "Manav" denilen bazı kimselerin çeşitli işlerde çalıştıkları bir gerçektir. Bazen kestane pişirip, satarlar. Bazıları da hamallık yapar veya ticaretle uğraşırlar. Saray tarafından özel muameleye tutulan bu kesim, vatan sevgisini terk edip, kuruş vergi vermezler. İçlerinden önemli bir kısmı yılda 1000 sikke altından daha çok kazandıkları halde "çift bozan" vergisini dahi ödemezler. Hiç kimsenin dikkatini çekmeyen bu tâyifeden gerekli vergi alınsa, belki de Mısır'dan gelen vergiler kadar gelir elde edilir. En azından bu kesimden "çift bozan" resmi alınmalıdır.

Onüçüncü Lâzime: Gerek selâûin-i Âli-cenâh gerek ise ekârim-i aeyân-ı sipâh baòşîş ü èitâ ve inèâm-ı seòâda âalaü úılmayalar ki òâûân-ı rÿy-ı zemîn ki emîn-i beytü'l-mâl-i müslimîn ve óâfîô-ı vedîeat-i rabbü'l-èâlemîndür.

Beytûlmâlin, hazinenin koruyucusu, Yüce Rabb'in emanetçisi olan sultan; cömertlikte, ihsan ve caizelerin dağıtımında aşırıya kaçmamalı ve layık olanlara cömertliğini göstermelidir. Mesela 100 dirheme dahi layık olmayana 1000 dirhem verilirse buna "galat-bahş", yine binlerce dinara layık oldukları halde 100 dirhem verene "ma'kûsul-kerem" denir.

Zemîn-i şÿra ve hem ol nâ-sezâya beñzer kim
Ne deñlü baòşîş iderseñ gider beyâbâna

Ondördüncü Lâzime: *Beytü'l-mâl-i müslimini isrâfdan âıyânet ve òazâyin-i vâ-pesini olur olmaz yerlere itlâfdan óirâsetdür.*

Hazinesiz padişah, sermayesiz tüccara benzer. O halde sultanlar, kendilerine emanet olarak verilen hazineyi israftan ve gereksiz harcamalardan uzak tutmalıdır. İstanbul'da şu anda İbrahim Paşa Sarayı, Vâlîde Sultan Sarayı, Galata Sarayı, Üsküdar Sarayı gibi yapıların yanı sıra eski iki büyük saray mevcut iken; yeni saraylar yapılmasına meyleden pek çok devlet büyüğü vardır. Saray ve konaklarda israf had safhada olup, hazinenin zayıflamasına sebep olmaktadır. Bu konunun önemi sadece sultanı değil, vezirleri ve diğer devlet adamlarını da ilgilendirmektedir.

Onbeşinci Lâzime: *Âhar vilâyetden yaèni pâdişâh-ı diğer óükmindeki memleketden gelenlerün ietidâl üzre riâyetleri ve óillet ü rezâlete düşmedin óâllerine münâsib menââıbla iltifât u raâbetleridür.*

Başka ülkelerden gelenler makûl bir şekilde karşılanmalı ve ağırılanmalıdır. Onları hoş bir şekilde karşılayıp, iltifat edelim derken, aşırıya kaçılmamalıdır. Zira bazı yabancılara öylesine şaşalı karşılamalar yapıp, hediyeler verilmektedir ki bu işe şaşmamak mümkün değildir. Gelen kimseleri pişman ettirmeyecek oranda ilgi ve alaka gösterilmelidir.

Onaltıncı Lâzime: *Erbâb-ı menââıbuñ olur olmaz bahâne ile èazl olunmaması ve aâóâb-ı merâtibüñ èazli ve òıdemât-ı mebrÿreden refèi muúarrer olduúdan soñra ekâbir recâsıyla yine manâib verilmemesidür.*

Devlette görev yapan üst kademedeki insanların olur olmaz bahanelerle görevlerinden alınmaları ne kadar yanlış ise, yine bu insanların azli veya makam yükseltilmeleri ekâbirin (sözü geçen büyük devlet memurlarının) ricaları ile gerçekleşmemelidir. Kur'ân-ı Kerîm'de; "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" buyurulmuştur. Şüphesiz layık olanlar hak

ettikleri makama getirilmelidir. Ârifler mana aleminin sultanlarıdır. O sultanın görevden el çektilmesi doğru mudur?

*Ehl-i àirfÀn ki şÀh-ı maènÀdur
èAzli lâÿıú mıdur o sulùÀnuñ*

Onyedinci LÂzime: KenÀr beğlerbeğlerinüñ nÂôır-ı emvÀl olmaması ve òızÀne-i selÀùn ve beytü'l-mÀl-i müslimin anlaruñ yed-i taàallübleriyle fenÀ bulmamasıdır.

Kenar beğlerbeğlerinin maliye ile ilgili konulara bakmamalı gerekir. Şayet böyle olursa hazine onların gücü ve takdirleri ile yoksullaşıp, yok olur. Nice vezirler vardır ki; "Nezâret bana buyurulmuştur. Hazine benim himmetli yönetimime sunulmuştur." diye, aç kurtlar gibi devlet malını yağmalamaya başlamıştır. Mesela ben hicrî 992 tarihinde Bağdat'a Defterdâr oldum. Orada yaptığım incelemeler neticesinde şunları gördüm: Zama-nında azl edilen beğlerbeğleri 40.000 altın vererek görev yapmışlar. 30.000 filori civarında hazine geliri olan bu yere neden bu yüklü parayı verirler diye merak ettim. Yaptığım çalışmalarla Bağdat'ta bir senede 110 yük akçe (1 yük, 100.000 akçe) hazineye gönderip, 240 yük akçe de ayrıca tahsil ettim. Şayet layık olan insanlar defterdar olarak bu yerlerde görevlendirilmiş olsalardı, rüşvetin kökü kazınır ve Osmanlı hazinesi daha da zenginleşirdi.

*Biri úılılcıyla úorúudup alır-ısa
Ol biri úalemi ile taòvif ider alur*

Sonuç

Türk kültür tarihinin önemli simalarından olan Gelibolulu Mustaf Âlî, pek çok alanda kıymetli eserler vermiştir. Özellikle yaşadığı dönemi tarihçi, devlet adamı ve sanatkâr kimliği ile gözlemleyen ve tahlil eden bu usta şair, padişahların dikkat etmesi gerekli hususiyetleri sıralarken, on yedi önemli lâzime üzerinde

durmuştur. Bu on yedi madde; idâri, mâli, ictimâî, dinî ve ahlâkî uyarılarla doludur.

Sosyal hayatın düzenli işleyişini sağlamak amacıyla yönelik olan bu tespitler, özellikle Âlî'nin maliyeci kimliğinden kaynaklanan ekonomik hesaplamalarla dikkati çeker. Toplumsal hastalıklar insanlık tarihi ile birlikte görülmeye başlamış ve onun devası da asrın alimleri tarafından sunulmuştur. Liyâkat, vefa, dürüstlük, ilim ve sanat ehli olma, adalet, basiret gibi müspet özelliklere dikkat çekilirken; rüşvet, cahillik, riyakârlık, malî disiplinin bozulması, kayıt dışı ekonominin sıkıntıları, ahlaksızlık gibi sosyal vakalar özellikle vurgulanır. Ayrıca sözkonusu eserde tespiti yapılan olay ve şahıslar somut bir şekilde örneklendirilir. Kimi zaman olay ve şahıslar tavsif edilirken, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin karakterine uygun sertlik ve keskinlikle ifadesini bulur.

KAYNAKÇA

- Andreas Tietze: *Mustaf Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Wien, part-I,1979/partII-1982.
- Bekir Kütükoğlu: "*Âlî Mustafa Efendi*", DİA, c.2, s.414-416, İstanbul, 1986.
- Fahri Unan: *İdeal Cemiyet-İdeal Devlet- İdeal Hükümdar*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004.
- Günay Kut: *Yazmalar Arasında- Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I*, Simurg, İstanbul, 2005.
- Mehmed Çavuşoğlu: "*Âlî'de Tenkid*", Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İstanbul, 1988.
- Mustafa İsen: *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1994.
- Ömer Faruk Akün: "*Âlî Mustafa Efendi*", DİA, c.2, s.416-417, İstanbul, 1986.